

Anta TRUMPA
 LU Latviešu valodas institūts

EGLES UN PRIEDES NOSAUKUMS SENAJOS LATVIEŠU LEKSIKOGRĀFISKAJOS AVOTOS UN TOPOŠAJĀ „LATVIEŠU VALODAS VĒSTURISKAJĀ VĀRDNĪCĀ”

1. Ievads

Vēsturiskajās vārdnīcās, balstoties uz rakstu pieminekļiem, tiek rādīta kādas valodas leksikas attīstība. Arī visaptverošas latviešu valodas vēsturiskās vārdnīcas galvenais mērķis ir fiksēt latviešu valodas vārdu izmantojumu no pirmā lietojuma līdz mūsdienām (Vanags 2014, 98). Topošajā „Latviešu valodas vēsturiskajā vārdnīcā” (LVVV), pie kuras darbs šobrīd noris Latvijas Zinātnes padomes finansētā projekta „Korpusā balstīta elektroniska latviešu valodas vēsturiskā vārdnīca” (2013–2016) ietvaros, gan pagaidām plānots aptvert mazāku laika posmu – 16.–17. gadsimtu –, daļēji pielāgojoties latviešu valodas senajā tekstu korpusā¹ aptvertajam periodam. Ņemot vērā ierobežoto projekta izstrādes laiku, tajā, protams, netiks aptverta visa 16.–17. gs. tekstos lietotā leksika, tomēr LVVV autori cer ar savu darbu būtiski papildināt līdz šim zināmo par latviešu valodas leksikas attīstību².

Gatavojot „Latviešu valodas vēsturiskās vārdnīcas” šķirkļus, nozīmju skaidrojumi galvenokārt tiek izsecināti pēc konteksta, izvērtējot visus latviešu valodas seno tekstu korpusā sastopamos attiecīgā vārda lietojuma piemērus, tostarp seno vārdnīcu sniegtos skaidrojumus. Tieši seno vārdnīcu skaidrojumi nereti ir noteicoša loma LVVV ietvertos šķirkļa vārdu nozīmju noteikšanā.

Latviešu valodas seno tekstu korpusā pagaidām ir ietvertas tikai divas vārdnīcas – pirmais latviešu leksikogrāfiskais darbs Georga Manceļa vācu-latviešu vārdnīca „Lettus” (1638) un abi Kristofora Firekera latviešu-vācu vārdnīcas manuskripti (17. gs. 2. puse).

¹ Latviešu valodas seno tekstu korpusa: <http://www.korpuss.lv/senie/toc.jsp>.

² Kaut arī vairākām valodām jau ir izstrādātas visaptverošas, senajos tekstos balstītas vēsturiskās vārdnīcas, dzīvajās baltu valodās šāds darbs līdz šim nav ticis izdots. (Sīkāk par to skatīt, piemēram, Vanags 2014).

Tomēr, izstrādājot LVVV šķirkļus, nepaliek nepamanīts fakts, ka senie vārdnīcu skaidrojumi ne visos gadījumos palīdz noskaidrot senajos gadsimtos lietotās vārdu nozīmes, dažreiz, tieši pretēji, pirmo leksikogrāfu sniegtie tulkojumi ir grūti atšifrējami vai pat maldinoši. Daļā gadījumu to var skaidrot ar Baltijas vācu valodas īpatnībām, jo tieši šī valodas varietāte ir latviešu pirmo vārdnīcu pamatvaloda.

Samērā spilgti senajos leksikogrāfiskajos avotos ietvertu, no mūsdienu viedokļa grūti uztveramo tulkojumu problēmu atklāj skuju koku, konkrētāk, egļu un priežu, nosaukumu skaidrojums šajās latviešu valodas seno tekstu korpusā ietvertajās 17. gs. vārdnīcās.

Izstrādājot šķirkļus *egle* un *priede / prieda* LVVV, radās vairāki jautājumi: 1) vai tiešām 17. gs. un vēlāk latvieši skuju koku nosaukumus lietoja atšķirīgi no mūsdienām; 2) vai no mūsdienām atšķirīgie skaidrojumi saistīti ar vārdnīcas autoru dzimtās valodas (šajā gadījumā vācu, baltvācu) īpatnībām; 3) kad nostabilizējies šo vārdu skaidrojums latviešu valodas vārdnīcās; 4) kā, skaidrojot šos vārdus, rīkoties „Latviešu valodas vēsturiskās vārdnīcas” autoriem – vai vajadzētu kā atsevišķas nozīmes izdalīt arī apšaubāmus 17. gs. vārdnīcās sniegtus tulkojumus?

Mēģināt atbildēt uz minētajiem jautājumiem ir šī raksta uzdevums.

Rakstā vispirms atsevišķi aplūkots vārdu *egle* un *priede / prieda* skaidrojums senajās latviešu valodas vārdnīcās pa gadsimtiem, pēc tam mēģināts noskaidrot, vai vācu valodā vārds *Tanne* ar nozīmi ‘priede’ ir baltvāciešu jaundarinājums, vai arī šādam lietojumam ir dziļākas saknes, raksta beigās meklēts risinājums, kā seno vārdnīcu kļūdainos vai apšaubāmos tulkojumus skaidrot LVVV.

2. Leksēmas *egle* un *priede / prieda* skaidrojums senajās latviešu vārdnīcās

Lai varētu atbildēt uz pirmajiem trim raksta sākumā uzdotajiem jautājumiem, vispirms jāizpēta šo vārdu lietojums arī pārējās 17.–19. gs. latviešu valodas vārdnīcās un, balstoties uz latviešu valodas seno tekstu korpusu, arī 17.–18. gs. tekstos³.

2.1. 17. gadsimta vācu-latviešu, latviešu-vācu vārdnīcas

Kā jau tika minēts, pirmajā latviešu valodas vārdnīcā, G. Manceļa 1638. gada vārdnīcā „Lettus” (to veido 2 daļas: vārdnīcas daļa un tematiskā daļa

---

³ Latviešu valodas seno tekstu korpusā šobrīd ir ietverti 49 avoti: 4 no 16. gs., 26 no 17. gs., 16 no 18. gs. un 1 no pašā 19. gs. sākuma. Korpus arvien tiek papildināts ar jauniem avotiem.

„Phraseologia Lettica”), skuju koki atspoguļoti nedaudz atšķirīgi no mūsdienām, proti, vārdnīcas daļā vārds *egle* nav minēts vispār, savukārt vārds *prieda* minēts pat veselās četrās vietās: kā skaidrojums vācu *Fohren* (mūsdienās *Föhre* ‘priede’ VLV, 273) un vācu *Kienbaum / Kien* (mūsdienā vācu valodā – ‘sveķaina priedes malka’ VLV, 400), kā arī kā skaidrojums vācu vārdiem *Danne / Thannen / Tannenbaum: Danne / Preeda* (Mancelius 1638, 45A), *Fohren / Thannen / Pinus Preeda* (Mancelius 1638, 63A), *Kienbaum / Preeda /* (Mancelius 1638, 101A), *Tannenbaum / preeda / Preedas=kohx* (Mancelius 1638, 181A). Mūsdienā vācu valodā *Tanne* nozīmē ‘egle, dižegle’ (VLV, 659), savukārt forma *Danne* nav literārās valodas vārds, tā nav arī ietverta lielajā brāļu Grimmu vācu valodas vārdnīcā (DWB), kurā bagātīgi apkopoti vācu valodas leksikas vēstures fakti. Tāpat G. Manceļa vārdnīcā ietverts vārdam *prieda* radniecīgais *prieduls* (mūsdienās vairāk pazīstama forma *priedulājs* ‘priežu mežs, priežu audze, priedājs’ LLVV 6(2), 370) kā skaidrojums vācu *Tannenbusch: Tannenbusch / Preeduls* (Mancelius 1638, 181B).

Iepazīstoties tikai ar „Lettus” vārdnīcas daļu, rodas iespaids, ka G. Mancelis gan priedes, gan egles apzīmēšanai izmantojis latviešu valodas vārdu *prieda*. Tomēr, papētot tā paša darba nākamās daļas „Phraseologia Lettica” un citu G. Manceļa darbu vārdu krājumu, paveras nedaudz citāda aina, proti, vārdnīcas „Lettus” tematiskajā daļā ir ietverts gan vārds *prieda*, gan vārds *egle*, respektīvi, vārds *Danne* skaidrots kā *prieda*, bet vārds *Fichtenbaum* kā *egle: Eine Danne / Preeda. ein Dannen Busch / Preeduls. Fichtenbaum / Eggle*. (Mancelius 1638, 333). Egles nosaukums ir minēts arī dažos citos latviešu valodas seno tekstu korpusā ietvertajos G. Manceļa darbos. Tā, piemēram, Sīraha gudrības grāmatas tulkojuma 24. nodaļā iekļauts teikums: ...*Es äßmu auxte augufi ka Eggle vhs Libano* (Mancelius 1631, 560), kur, visticamāk, latviskajā variantā ar vārdu *egle* ir aizstāts cita, latviešiem tobrīd diezin vai zināma skuju koka – ciedra – nosaukums. Bībeles jaunajā tulkojumā, Sīraha gudrības grāmatā, šajā vietā tiešām ir teksts: *Kā ciedrs es slejos Libānā* (B_Sīr, 24₁₃). Citā piemērā, G. Manceļa sprediķu grāmatā, deminutīva forma *eglite* minēta blakus *priedas* nosaukumam: *No Queefcho=Sähklu nhe augs Meefis / no Reextu nhe augs Preeda / no Kahpohsta=Sähklu nhe augs Egglite / und tha jo=prohjam...* (Mancelius 1654 1, 255). Šo vārdu lietojums te, visticamāk, būtiski neatšķiras no mūsdienām.

Vārdi *egle* un *priede* vairākkārtīgi minēti K. Fīrekera vārdnīcas manuskriptos. Egles nosaukums skaidrots vai nu ar mūsdienās atbilstošo vācu valodas

vārdu *Tanne*, *Tannenbaum* vai ar tam radniecīgo *Danne*, vai arī ar Baltijas vāciešu valodā⁴ izplatīto egles nosaukumu *Gräne*, kas saskaņā ar Grimmu vārdnīcas datiem ir aizguvums no zviedru tādas pašas nozīmes vārda *gran* un kas bijis pazīstams ne tikai Baltijā, bet arī Mēklenburgā un Pomerānijā, respektīvi, Vācijas ziemeļos (DWB). Piemēram, vārdu *egle* Fīrekers skaidros kā *ein dannen*, *grehnen baum* (Fürecker 1650–1670 1, 67₂₂), forma *Tanne* minēta, skaidrojot vārdu savienojumu *Eglei Miša – Tannen bork* (Fürecker 1650–1670 1, 159₁₈). Kā redzams, šeit atkal, tāpat kā G. Manceļa vārdnīcā, ir lietota forma *Dannen*, tikai nevis attiecībā uz priedi, bet uz egli. Vārds *egle* lietots arī tālāk vārdnīcas tekstā, ietverot vārdu piemēra: *ar apses=malku tee ne Zeena Riju kurrinaht, tà nikni sprehga in mett dsirksteles, tà pat, kà ir Eggles malka. mit Espen holtz hitzet man nicht gerne die Rigen, das prasselt sehr u. wirfft funken wie das grähnen holtz.* (Fürecker 1650–1670 1, 24₃).

Vārds *priede* K. Fīrekerā vārdnīcas manuskriptos skaidrots ar vārdiem *Fichte* un *Tannenbaum* (abi vārdi mūsdienu vācu valodā nozīmē ‘egle’): *Preede ein fichten baum. Preedulis ein fichten gehäge.* (Fürecker 1650–1670 1, 174₂₂), *Preede. ein fichten – Tannen=baum, Preedulis. ein fichten=Gehäge* (Fürecker 1650–1670 2, 279₂). Turpmāk vārdnīcā ir netulkots piemērs no tautasdziesmas: *Silli. mannas Kahsas baksta. Preedas sarri wainaziņ* (Fürecker 1650–1670 1, 215₁₇).⁵ Atšķirībā no G. Manceļa ar vārdiem *Tanne*, *Tannenbaum* K. Fīrekers skaidro gan vārdus *priede* /*prieda*, gan vārdu *egle*.

Vēl vienā 17. gs. uzrakstītas vārdnīcas manuskriptā – „Manuale Lettico-Germanicum” – vācu *Tanne* un *Tannenbaum* izmantots gan latviešu vārda *egle*, gan *prieda* un *priedas koks* tulkojumos: *Egle. fichtenbaum. L. Grehnenb. Tannen=baum J.* (MLG, 123), *Preeda. Preedas Kohks Tanne, Kien=baum. L.* (MLG, 383).

Nīcas un Bārtas mācītāja Johana Langija 1685. gada latviešu–vācu vārdnīcas manuskriptā vārds *preeda*, *preedas kohks* tulkots kā *eine Danne, Fohren, Kienbaum*, vārds *preeduls* tulkots kā *ein Dannenbufch*. (Langius 1936,

⁴ Terminu *Baltijas vāciešu valoda*, raksturojot gan senāku (12.–17.) gadsimtu „Baltijā runātās vācu valodas un dialektu specifiskās īpatnības”, gan vēlākos gadsimtos (18.–20.) izplatīto baltvācu sarunu valodu, lieto Ojārs Bušs (Bušs 2008, 122).

⁵ K. Fīrekerā manuskriptā acīmredzot ieviesusies kļūda, kas pārņemta arī vārdnīcas „Manuale Lettico-Germanicum” manuskriptā: Krišjāņa Barona savāktajās Latvju Dainās ir tematiski līdzīga tautasdziesma, kurā vārda *kāzas* vietā minēts šajā kontekstā vairāk saprotamais vārds *kājas*: *Es neietu pa sileni, / Ne pa sīku priedeleju. / Silē manas kājas baksta, / Priedes rausta vaiņadziņu.* (Nr. 18272-1, BW 3(2), 346).

200 [101.a]), *Eggle* gluži kā mūsdienās tulkota kā *ein Fichtenbaum* (Langius 1936, 67 [35]).

Balstoties uz šo pirmo latviešu leksikogrāfisko avotu dotumiem, sāk rasties aizdomas, vai šie no mūsdienu viedokļa savdabīgie un nekonsekventie tulkojumi nav kāda baltvācu īpatnība, saistīta ar kādu īpašu vārda *Tanne* nozīmi, iespējams, vācu *Danne* ietekmē, kas ļauj to attiecināt arī uz pavisam citu skuju koku – priedi.

Kā izrādās, atsevišķās vācu valodas izloksnēs Vācijas ziemeļos (lejasvācu, v. *Plattdeutsch*) forma *Danne* tiešām pat mūsdienās lietota ar nozīmi ‘priede’ (ALE 1(4), 38. karte).

Raksturojot 17. gs. vācu-latviešu un latviešu-vācu vārdnīcas, var secināt, ka skuju koku apzīmējumi tajās tulkoti samērā haotiski, ar vārdu *Tanne* tulkots gan latviešu *egle*, gan *priede* / *prieda*.

2.2. 17. gs. beigu un 18. gs. sākuma vairāku valodu vārdnīcas

Ja latviešu-vācu vai vācu-latviešu vārdnīcās sniegto pārprotamo vārda *priede* skaidrojumu ar *Tanne* varētu mēģināt pamatot ar attiecīgā vācu vārda nozīmes variācijām vācu valodas dialektos, tostarp Baltijas vāciešu valodā, tad 17.–18. gs. vārdnīcas, kurās ir arī citu valodu – poļu, latīņu, zviedru – materiāls, sagādā jaunus pārsteigumus. Nākamā iznākusi 17. gadsimta latviešu valodas vārdnīca ir Georga Elgera trīsvalodu – poļu-latīņu-latviešu – valodas vārdnīca „Dictionarivm Polono-Latino-Lottaucum”, kas iznāca 1683. gadā Viļņā. Tajā poļu vārdi *Jedlina*, *jodlá* un latīņu *abies* (tie visi mūsdienās nozīmē ‘egle’) skaidroti kā *prieda*: *Jedliná* / *jodlá*. *Abies etis*, *f*, *prēda*. (Elger 1683, 111), turpretī poļu *sosna* un latīņu *pinaster*, *pinus* (tie visi nozīmē ‘priede’) skaidroti kā *egle koks*: *Sosna borowa*. *Pinafter*, *pinus*. *Eggle Koks*. (Elger 1683, 507). Te jāpiebilst, ka Konstantīna Sirvīda poļu-latīņu-lietuviešu valodas vārdnīcā „Dictionarivm trivm lingvarvm...”, kuras 3. izdevums tradicionāli tiek uzskatīts par G. Elgera vārdnīcas avotu (Zemzare 1961, 64)⁶, atbilstošas īpatnības nav: poļu vārds *Jedliná* un latīņu vārds *abies* tiek tulkots ar vārdu *egle*, gluži tāpat kā tulkojot mūsdienu lietuviešu valodā, atšķiras vienīgi rakstība (Szyrwid 1642, 46), savukārt poļu vārds *Sofna borowa* un latīņu *Pinafter*, *pinus* – gluži kā mūsdienu lietuviešu valodā – tiek tulkots ar vārdu *pušis* (Szyrwid 1642, 171).

⁶ Lietuviešu valodnieks Vincs Urbutis gan atzīst, ka G. Elgera vārdnīcai lielāka līdzība ir nevis ar K. Sirvīda vārdnīcas 3., bet ar 4. izdevumu, kas iznāca 1677. gadā, piecus gadus pēc G. Elgera nāves. Iespējams, ka K. Sirvīda vārdnīcas 4. izdevumu izmantojuši G. Elgera vārdnīcas rediģētāji jēzuiti jau pēc paša autora nāves (Urbutis 2010, 98–104).

Mēģinot rast apstiprinājumu tam, ka šie no mūsdienu valodas atšķirīgie vārdu skaidrojumi nav saistīti ar vārdu nozīmes pārmaiņām poļu valodā un tādēļ ielūkojoties 17. gs. pirmās puses leksikogrāfa Gregora Knapska poļu-latīņu-grieķu vārdnīcā „Thesaurus polono-latino-graecus”⁷, izrādās, ka attiecīgie vārdi 17. gs. tiešām skaidroti gluži tāpat kā mūsdienās: *Sofnà borowa / lésna / chóyka. Pinafter, à medio ramofus: pinus fylueftris. Plin. Vrfin.* ή πίτυς άγελα... (Cnapius 1643, 1038), *Jedliná / iodla. Abies, Plin. Virgil. Vrsin.* ή έλάτη (Cnapius 1643, 241).

Līdz ar to acīmredzot šo vārdu īpatnējos tulkojumus G. Elgera vārdnīcā var uzskatīt par nepārprotamu kļūdu, kādu šajā darbā ir ne mazums. Iespējams, šajā gadījumā tās ieviešanās kaut kā ir saistīta ar to, ka tā laika Baltijas vāciešu valodā skuju koku nosaukumu ziņā valdīja paliels sajukums, jo ar vieniem un tiem pašiem nosaukumiem varēja apzīmēt atšķirīgus skuju kokus. Lai arī nav īsti zināma G. Elgera tautība (par to ir izteikti atšķirīgi viedokļi), tomēr vācu valodu viņš noteikti ir zinājis.

Otra vārdu *egle* un *priede / prieda* kontekstā aplūkojamā vairāku valodu vārdnīca – 1705. g. izdotā vācu-zviedru-poļu-latviešu valodas vārdnīca “Wörter=Büchlein” turpina iesāktās tradīcijas, skaidrojot vācu *Tanne*, zviedru *Furoträä*, poļu *Jedliná* ar latviešu *Tas Preedes Kohks* (WB, 81). Vācu *Tanne* kā ‘priede’ nekādu izbrīnu vairs neizraisa, savukārt zviedru *Furuträ* arī mūsdienās nozīmē ‘priede’. Bet kā gan skaidrot to, ka arī šajā vārdnīcā kā vārdu savienojumam *priedes koks* atbilstošs dots poļu *Jedliná*? Vai šīs vārdnīciņas autors būtu turējis rokā G. Elgera vārdnīcu? Arī uz šo jautājumu īsti atbildes nav. Vārds *egle* šajā vārdnīcā vispār nav ietverts.

2.3. 18. gs. vācu-latviešu, latviešu-vācu vārdnīcas

Latviešu valodas vārda *priede* skaidrojumi ar vācu *Tanne* vācu-latviešu vārdnīcās turpinās visu 18. gadsimtu. Tā, piemēram, Kaspara Elversa 1748. gada vācu-latviešu vārdnīcā „Liber memorialis letticus” vācu *Fichte oder Grehne* tulkots kā *Egle* (Elvers 1748, 146), savukārt vācu *Tanne* tulkots kā *Preede*, bet *Tannenbaum* kā *Preedes Kohks*, *Tannen Wald* kā *Preedu Mefch*,

---

⁷ Maigone Beitiņa uzskata, ka G. Elgera vārdnīcas pamatā ir arī G. Knapska poļu-latīņu-grieķu vārdnīca „Thesaurus polono-latino-graecus” (1621–1625) (Beitiņa 2013b, 5). Savā ziņā tas atbilst patiesībai, ņemot vērā to, ka arī K. Sirvids savas vārdnīcas „Dictionarivm trivm lingvarvm” poļu-latīņu daļu bija veidojis, balstoties tieši uz minēto G. Knapska vārdnīcu (Jakaitienė 2006, 54), arī V. Urbutis pieļauj, ka G. Elgers arī pats varētu būt papildus izmantojis šo poļu-latīņu-grieķu vārdnīcu (Urbutis 2010, 100, 102–103).

Preeduls (Elvers 1748, 247). Tas pats ir vērojams arī Jākoba Langes 1773. gada leksikona latviešu-vācu daļā – *Priede* tulkots kā *eine Tanne*, *preedulis* kā *ein Tannenwald*, *Gehege* (Lange 1773, 239).

Līdzīgs skaidrojums dots arī G. F. Stendera 18. gadsimta beigu vārdnīcas latviešu-vācu daļā. Proti, *egle* skaidrots kā *Fichtenbaum*, *eglite* kā *eine kleine Fichte* (Stender 1789 2, 59), savukārt *preede* tulkots kā *Tanne*, *Kiefer* (otrais tulkojums, kā zināms, atbilst mūsdienu vācu valodā lietotajam priedes nosaukumam), *puŗra preede* skaidrots kā *eine Tanne, die im naffen Grunde gewachfen und zum Bau nicht taugt* (Stender 1789 2, 206).

Salīdzinot 17. un 18. gs. latviešu valodas vārdnīcās ietvertos skuju koku nosaukumu tulkojumus, jāsecina, ka 17. gs. Baltijas vācu valodā vēl īsti nebija nostiprinājies latviešu valodas vārdiem *egle* un *priede* / *prieda* atbilstošo nosaukumu lietojums. Tā ar vārdu *Tanne*, *Tannenbaum* un *Danne* 17. gs. varēja tulkot gan latviešu *priede* / *prieda*, gan *egle*. Turpretī 18. gs. latviešu-vācu vārdnīcās vāciskajos tulkojumos jau vērojama lielāka konsekvence, kas acīmredzot skaidrojama ar Baltijas vācu valodas varietātes nostiprināšanos – vācu *Tanne*, *Tannenbaum* lietots tikai attiecībā uz latviešu *priede*, vairs arī īsti nefigurē 17. gs. paralēli vārdam *Tanne* lietotā lejasvācu forma *Danne*, savukārt *egle* skaidrots ar *Fichte*, *Fichtenbaum* vai *Grehne*.

2.4. 19. gs. vārdnīcas

Šķiet, pirmais latviešu leksikogrāfs, kurš latviešu *priede* neskaidro ar vācu *Tanne*, ir Karls Kristians Ulmanis savā 1872. gadā Rīgā izdotajā vārdnīcā, kurā atklājas iepriekšējam gadsimtam pilnīgi pretēja aina: ar vācu *die Tanne*, iekavās dodot latīņu *abies*, skaidrots latviešu vārds *Egle*, *mahlu [egl]e* skaidrots ar vācu *die Rothtanne* (Ulmann 1872 1, 60), vārds *priede* turpretī skaidrots ar vācu *Fichte*⁸, *Kiefer* (Ulmann 1872 1, 210).

Ielūkojoties vēl citā 19. gs. 70. gadu vārdnīcā – Krišjāņa Valdemāra latviešu-krievu-vācu vārdnīcā, redzams, ka, gluži tāpat kā mūsdienās, latviešu *preede* tulkots ar krievu *сосна*, *сосна́* un vācu *Fichte* un *Kiefer* (Valdemārs 1879, 172), savukārt *egle* tulkots ar krievu *ель* un vācu *Tanne*, *Tannenbaum* (Valdemārs 1879, 64).

Kā izrādās, šai problēmai jau 1864. gadā ir pievērsies Baltijas vācu ārsts un leksikogrāfs Voldemārs fon Gūtceits, kurš savā grāmatā par Vidzemes (un

---

⁸ Kā zināms, mūsdienu vācu valodā *Fichte* nozīmē 'egle' (VLV, 263), tomēr šeit, tāpat kā K. Valdemāra vārdnīcā, acīmredzot atspoguļota Kurzemes vācu valoda. Par to turpmāk tekstā.

Dienvidigaunijas?⁹ – *Livland*) vācu valodu ir rakstījis, ka vārdu *Tanne* šeit lieto ar nozīmi ‘priede’, savukārt egles apzīmēšanai lieto vārdu *Gräne* (Gutzeit 1864, 281).

Tas, ka Vidzemes vācieši *Tanne* saprot ar nozīmi ‘priede’, minēts arī K. Ulmaņa un G. Bražes vārdnīcā 1880. gadā, piebilstot, ka Kurzemē, respektīvi, Kurzemes vācu valodā ar nozīmi *priede* tiek lietots vārds *Fichte: in Livland heißt Tanne pinus silvestris, preede, was in Kurland Fichte bedeutet* (Ulmann, Brasche 1880, 686). Jāatceras, ka kurzemnieka Johana Langija vārdnīcas manuskriptā 17. gs. beigās ar vārdu *preeda* ir skaidrots vācu *Danne*.

Fakts, ka 19. gs. vārdnīcās vācu *Tanne* sāk attiecināt nevis uz latviešu *priede*, bet uz *egle*, visticamāk, skaidrojams ar to, ka ap 18. gs. vidū „augšvācu literārā valoda Igaunijā un Latvijā pakāpeniski izkonkurēja lejasvācu sarunu valodu” (Bušs 2008, 123) un acīmredzot tas sāka atspoguļoties arī vārdnīcās, kurās centās lietot vācu literāro valodu.

3. *Danne* un *Tanne* plašākā valodu kontekstā

Atgriežoties pie fakta, ka Baltijas vāciešu valodā vārds *Tanne* nozīmējis ‘priede’, rodas jautājums, vai šādam lietojumam ir dziļākas saknes, vai arī tas ir baltvāciešu jaundarinājums.

Kā jau minēts pašā raksta sākumā, ‘priedes’ karte un tās komentāri Eiropas valodu atlantā atklāj interesantu faktu – vairākos Vācijas reģionos arī mūsdienās ir lietotas formas ar sakni *denn-*, *dann-* un nozīmi ‘priede’, piemēram, lejasvācu *den(ne)*, *dan(ne)*, *danneboom*, *dannenboom*, tas pats novērojams arī Beļģijā, kur frīzu valodā ar nozīmi ‘priede’ ir pazīstams šīs pašas saknes vārds *din*. Arī Nīderlandē nīderlandiešu valodā ir formas *den*, *denne* ‘priede’, turpretī Šveices vācu valodā ar nozīmi ‘priede’ ir zināma forma *tanne* (ALE 1(4), 38. karte). Tieši forma *Danne* ‘egle, priede’ ir minēta arī vairākās 17. gs. latviešu valodas vārdnīcās.

No etimoloģijas viedokļa šīs formas ar *din-*, *den-*, *dan-*, protams, tiek saistītas ar vācu *tanne*, kas attiecināts uz pavisam citu skuju koku – egli. Atsevišķos vācu valodas dialektos vārds *tanne* ir kā vispārējs nosaukums visiem skuju ko-

---

⁹ Tāpat kā pirmās latviešu valodas vārdnīcas, arī pirmās igauņu valodas vārdnīcas, kas parasti bija kā pielikumi igauņu valodas gramatikām, parādījās tikai 17. gs. pirmajā pusē. Arī to autori bija vācu mācītāji (Erelt 2007, 379). Izrādās, ka patiesi arī 17., 18. gs. igauņu valodas vārdnīcās *Tanne* ir tulkots ar igauņu vārdu *menn/a* (Göseken 1660, 408), *män*, *men* (Hupe 1780 2, 484). Kā zināms, igauņu valodā mūsdienās *mänd* nozīmē ‘priede’ (Viitso, Ernštreits 2012, 238).

kiem. Tiek uzskatīts, ka abu vārdu pamatā ir bijusi ģermāņu sakne *danniō ~ *danwō, kuras sākotnējā nozīme nav īsti skaidra, tomēr ir etimologi, kas uzskata, ka indoeiropiešu sākotnējās formas *dhanwo nozīme ir bijusi ‘egle’ (Itkonen 1990, 36).

Kā izrādās, gan Nīderlandē, gan Beļģijā, gan daļā Vācijas priede nav vietējais augs, iespējams, ka ar to ir skaidrojams tas, ka daļā dialektu ar vienas saknes vārdu apzīmēta gan egle, gan priede. Eiropas valodu atlanta ‘priedes’ kartes komentāros ir aprakstīts ne viens vien gadījums arī citās valodās, kad ir notikuši līdzīgi procesi, piemēram, ungāru valodā gan uz priedi, gan uz egli attiecina vārdu *fenyő*. (Itkonen 1990, 31–32). Kā zināms, arī sengrieķu *πεύκη* nozīmē gan ‘priede’, gan ‘egle’ (Pape 1914 1, 607).

Šie fakti arī pamato vārda *Danne*, *Tanne* lietojumu Baltijas vāciešu valodā. Iespējams, ka sākotnēji viduslejasvācu valodas ietekmē tika lietota forma *Danne* ar nozīmi ‘priede’ (dažreiz arī ‘egle’), pēc tam nozīmi ‘priede’ pārņēma arī vārds *Tanne*.

Līdz ar to var apgalvot, ka visas šīs gadsimtiem ilgušās jukas nav saistītas ar latviešu valodu, leksēma *priede* / *prieda* vienmēr ir attiekušies uz priedi, un leksēma *egle* ir attiekušies uz egli, latviešu valodā šiem vārdiem vismaz pēdējo piecu gadsimtu laikā nozīme nav mainījusies.

Tomēr, papētot latviešu tautasdziesmas, jāsecina, ka ne jau vāciešiem vien šie koki šķiet savstarpēji tuvi saistīti. Arī latviešu tautasdziesmās priedes un egles lielākoties ir minētas nedalāmā vārdrindā, tādā kā formulā, sava veida kolokācijā, piemēram: *Priede, priede, egle, egle, / Tavu gaŗu augumiņu! / Māmiņ' manim ēstu deva, / Es tik gaŗa neuzaugu.* (Nr. 2809-5, BW 1, 455); *Priede, priede, egle, egle, / Tavu daiļu augumiņu! / Vaj bij ziema, vaj vasara, / Zaļi soārki mugurā.* (Nr. 2810-2, BW 1, 455); *Čiganiņi paganiņi, / Kur šonakt gulejāt? / Cits priedē, cits eglē, / Cits Bunduļu krodziņā.* (Nr. 33518-3, BW 5, 191).

Šāds sasaistījums redzams arī jau raksta sākumā minētajā piemērā no Mancelļa 1. sprediķu grāmatas: *No Queefcho=Sähklu nhe augs Meefis / no Reextu nhe augs Preeda / no Kahpohsta=Sähklu nhe augs Egglite / und tha jo=prohjam...* (Mancelius 1654 1, 255₂₉).

4. Skuju koku nozīmju skaidrojumi LVVV

Visbeidzot šajā kontekstā topošās „Latviešu valodas vēsturiskās vārdnīcas” autorus interesē atbilde uz raksta sākumā uzdoto 4. jautājumu: kā rīkoties ar šādiem no mūsdienu viedokļa īpatnējiem vārdu *priede* un *egle* nozīmes skaidrojumiem jeb tulkojumiem, veidojot vēsturiskās vārdnīcas šķirkli?

Vai tiešām, ņemot vērā 17. gs. vārdnīcu dotumus, attiecīgie vārdi LVVV būtu jāskaidro atšķirīgi no mūsdienām?

Ja attiecībā uz vācu-latviešu vai latviešu-vācu vārdnīcām šajā ziņā viss ir puslīdz skaidrs – baltvāciešiem ne tikai *Danne*, bet arī *Tanne* ar nozīmi ‘priede’ bija visnotaļ pierasts lietojums, kas mums nepavisam neliek domāt par to, ka latviešu vārdam *priede* agrāk būtu piemītusi kāda cita nozīme, tad ar abām minētajām 17. un 18. gs. vārdnīcām, kurās ir ietverts poļu tulkojums, situācija nav tik vienkārša, poliskie tulkojumi tajās, visticamāk, ir uztverami par kļūdu. Tomēr, ja šīs vārdnīcas būtu pievienotas latviešu valodas seno tekstu korpusam, šķirkli *egle* kā viens no nozīmes skaidrojumiem, visticamāk, tomēr nebūtu jāliek ‘priede’ un vārds *priede* / *prieda* nebūtu jāskaidro kā ‘egle’. Vārdnīcas rakstīšanas instrukcijā acīmredzot būtu jāparedz konkrēta avota ticamības izvērtējums un šāda nozīme vai nu nebūtu jāmin vispār, vai arī aiz tās jāliek jautājuma zīme, tādā veidā brīdinot par iespējamu kļūdu un vārdnīcas autoru šaubām. Izanalizētie piemēri gan plašākā kontekstā, gan attiecībā uz LVVV vēlreiz apliecina to, ka pareizi izprast senajās latviešu valodas vārdnīcās iekļautos tulkojumus palaikam var tikai, ņemot vērā arī Baltijas vācu valodas savdabību.

5. Secinājumi

Neskatoties uz to, ka 17.–18. gs. vārdnīcās latviešu *priede* / *prieda* tulkots ar vācu *Tanne*, *Tannenbaum* ‘(mūsdienu vācu valodā) egle’ vai poļu *Jedliná*, *jodlá* ‘(mūsdienu poļu valodā) egle’, bet latviešu *egle* ar poļu *sosna borowa* ‘(mūsdienās) priede’, šie vārdi latviešu valodā šajos gadsimtos ir lietoti ar tādu pašu nozīmi kā mūsdienās. No mūsdienām atšķirīgie tulkojumi vācu valodā saistīti ar Baltijas vāciešu valodas īpatnībām, bet poliskie skaidrojumi, visticamāk, jāuztver kā kļūda. Topošās „Latviešu valodas vēsturiskās vārdnīcas” nozīmju skaidrojumu izveidē, izmantojot 17. gs. vārdnīcu dotumus, Baltijas vāciešu valodas īpatnības ir jāņem vērā, arī skaidrojot citas leksiski tematiskās grupas, ne tikai skuju koku nosaukumus, savukārt kļūdainie tulkojumi ir jāvērtē kritiski.

DIE BEZEICHNUNGEN FÜR KIEFER UND FICHTE IN DEN ALTEN WÖRTERBÜCHERN UND IM „HISTORISCHEN WÖRTERBUCH DER LETTISCHEN SPRACHE“

Zusammenfassung

Im Artikel werden die in den historischen lettischen Wörterbüchern belegten Bezeichnungen für Nadelbäume analysiert. Da in den lettischen Wörterbüchern des 17. und 18. Jahrhunderts die Wörter *egle* 'Fichte' und *priede* 'Kiefer' anders als in der Gegenwart erklärt sind, entstehen mehrere Fragen:

- 1) War der Gebrauch der lettischen Bezeichnungen für Nadelbäume im 17. und in den folgenden Jahrhunderten anders als in der Gegenwart?
- 2) Sind die Unterschiede mit den Eigentümlichkeiten der Muttersprache des Autors (deutsch, baltendeutsch) verbunden?
- 3) Wann festigte sich die Erläuterung dieser Wörter in den lettischen Wörterbüchern?
- 4) Wie ist bei Behandlung der entsprechenden Lemmata im in Arbeit befindlichen „Historischen Wörterbuches der Lettischen Sprache“ vorzugehen?

Im Zuge der Untersuchung konnte festgestellt werden, dass die von der heutigen Bedeutung abweichenden deutschen Entsprechungen mit den Eigentümlichkeiten der baltendeutschen Sprache in Zusammenhang stehen, während die polnischen Übersetzungen eher als Fehler verstanden werden können. Die Bezeichnungen für Nadelbäume in der deutschen Standardsprache festigten sich im 19. Jahrhundert. Bei der Verfassung der Lemmata des Historischen Wörterbuchs der Lettischen Sprache müssen die baltendeutschen Besonderheiten berücksichtigt werden, die fehlerhaften polnischen Eintragungen hingegen sind kritisch zu behandeln.

LITERATŪRA

ALE 1(4) – *Atlas Linguarum Europae* 1(4), Assen, Maastricht: Van Gorcum, 1990.

B_Šīr – Šīraha gudrības grāmata, in *Bībele ar deiterokanoniskajām grāmatām*, Itālija: L.E.G.O. S.p.A., 2013, 1907–2014.

Beitiņa Maigone 2013, Sintaktiskā sinonīmija Georga Elgera vārdnīcā „Dictionarivm Polono-Latino-Lottaicum” (1638), *Baltu filoloģija* 22(1), 5–30.

Bušs Ojārs 2008, Baltvācu sarunu valodas ietekmes pēdas latviešu valodas leksikā, in Ojārs Bušs (red.), *No ģermānismiem līdz superlatīvam*, Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 122–132.

BW – Krišjānis Barons, Henrijs Visendorfs, *Latvju dainas* 1–6, Jelgava, Pēterburga, 1894–1915.

Cnapius Gregorius 1643, *Thesaurus polonolatinograecus seu promptuarium linguae latinae et graecae in tres tomos diuisum...*, 2. izdevums, Cracoviae: Typis & Sumptu Francisci Cefarij.

DWB – *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm auf CD-ROM und im Internet*, <http://dwb.uni-trier.de/de/> (17.06.2014).

Erelt Mati 2007, Study of Estonian, in Mati Erelt (red.), *Estonian Language*, Tallinn: Estonian Academy Publishers, 379–399.

Elger Georg 1683, *Dictionarium Polono-Latino-Lottaicum...*, Vilnae.

Elvers Caspar 1748, *Liber Memorialis Letticus, Oder Lettifches Wörter=Buch...*, Rīga: bey Samuel Lorentz Frölich.

Fürecker Christopher 1650–1670, *Lettsches und Teutsches Wörterbuch zusammen geschrieben und mit Fleiß gesammelt von Christopher Fürecker*, I un II manuskripts atrodas LU Akadēmiskās bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu nodaļā.

Göseken Henric 1660, *Manuctio ad Linguam Oesthonicam, Anführung Zur Öhftnijchen Sprache...*, Reval: Gedruckt und verlegt von Adolph Simon / Gymnafij Buchdr.

Gutzeit Woldemar von 1864, *Wörterfchatz der Deutschen Sprache Liolands*, Erfter Band, Rīga: Jn Commiffion bei N. Kymmell.

Hupel August Wilhelm 1780, *Ehftnijche Sprachlehre für beide Hauptdialekte, den revalfchen und den dörptfchen; nebft einem vollftändigen Wörterbuch*, Rīga, Leipzig: bey Johann Friedrich Hartknoch.

Itkonen Terho 1990, PIN. Carte onomasiologique. Commentaire XXVII, in *Atlas Linguarum Europae [ALE] 1: commentaires quatrième fascicule*, Pays-Bas.

Jakaitienė Evalda 2006, *Žodynų istorijos apybraiža*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Lange Jakob 1773, *Lettifch Deutfcher Theil des vollftändigen Lettifchen Lexici*, Scloß Ober=Pahlen.

Langius 1936 – Ernests Blese (red.), *Nīcas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija 1685. gada latviski-vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku*, Rīga: Latvijas Universitāte.

LVSTK – *Latviešu valodas seno tekstu korpuss*, <http://www.korpuss.lv/senie/toc.jsp>.

Mancelius Georgius 1631, *Das Hauß=Zucht=vnd Lehrbuch Jezu Syrachs / Zum erften mahl in Lettifcher Zungen gebracht vnd verfertiget / Durch GEORGIVM MANCELIVM...*, Rīga in Lieflland / durch vnd in Verlegung Gerhard Schröders.

Mancelius Georgius 1638, *Lettus, Das ift Wortbuch...* Durch GEORGIVM MANCELIVM... zu Riga / durch Gerhard Schröder.

Mancelius Georgius 1654, *LETTJSCHE Lang=gewünschte POSTILL...* Durch GEORGIUM MANCELIUM..., Erfter Theil, zu Riga ... durch Gerhard Schrödern.

MLG – *Manuale Lettico-Germanicum*. Manuskripts atrodas LU Akadēmiskās bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu nodaļā.

Pape Johann Georg Wilhelm 1914, *Griechifch=Deutfches Handwörterbuch...* 1–3, Braunschweig: Druck und Verlag von Friedr. Vieweg & Sohn.

Stender Gotthard Friedrich 1789, *Lettisches Lexikon In zween Theilen abgefasset...*, Mitau: J. F. Steffenhagen.

Szyrwid Constantino 1642, *Dictionarium trium linguarum...*, Vilnae: Typis Academicis Societatis Jesv.

Ulmann Carl Christian 1872, *Lettisches Wörterbuch. Erfter Theil. Lettisch=deutsches Wörterbuch*, Rīga: Verlag von H. Brutzer & Co.

Ulmann Carl Christian, Gustav Brasche 1880, *Lettisches Wörterbuch. Zweiter Theil. Deutsch=lettisches Wörterbuch*, Rīga, Leipzig: Verlag von H. Brutzer & Co.

Urbutis Vincas 2010, Senieji latvių kalbos žodynai (Daina Zemzare, *Latviešu vārdnīcas*), in Daiva Sinkevičiūtė (red.), *Knygos apie žodžius*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Valdemārs Krišjānis 1879, *Latweeschu-kreewu-wahzu wardnize*, Москва: Tautas Ap-gaismoschanas Ministerija.

Vanags Pēteris 2014, Latviešu valodas vēsturiskās vārdnīcas projekts, in Andra Kalna-ča (red.), *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi 9*, Rīga: Latviešu valodas aģentūra.

Viitso Tiit-Rein, Valts Ernštreits 2012, *Libiešu-igauņu-latviešu vārdnīca*, Tartu, Rīga: Tartu Ülikool, Latviešu valodas aģentūra.

VLV – *Vācu-latviešu vārdnīca*, Rīga: Avots, 2004.

WB – *Wörter=Büchlein / Wie Etzliche gebräuchliche Sachen auff Teutsch / Schwedisch / Polnisch und Lettisch / Zu benennen seynd*, Rīga, 1705.

Zemzare Daina 1961, *Latviešu vārdnīcas (līdz 1900. gadam)*, Rīga: Latvijas PSR Zi-nātņu akadēmijas izdevniecība.

Anta TRUMPA

LU Latviešu valodas institūts

Akadēmijas lauk. 1

LV-1055 Rīga

Latvia

[antat@latnet.lv]

